

تماشاخانه تاریخ و ادب و دین و دانش و بینش در «نامه های ناموران»

عبدالحسین طالعی *

چکیده

این مقاله به معرفی کتاب «نامه های ناموران» می پردازد که گزیده ای از نامه های اعلام و دانشوران خطاب به آیت الله سید شهاب الدین مرعشی نجفی است. نگارنده در مورد این مطالب سخن می گوید: معرفی کلی کتاب و تنوع محتوا و تنوع نویسندگان نامه ها و اشاره به بخشی از اسناد این مجموعه که پیش از این منتشر شده بود. آنگاه به درونمایه این نامه ها در چند موضوع اشاره می کند و راهنمای موضوعی از آنها به دست می دهد: اجازات روایی، زندگی نامه های خودنوشت، علم انساب، نویافته ها در باره شخصیت ها، تلاشهای اجتماعی و فرهنگی و حوزوی مرحوم مرعشی، کتابهایی که در خلال این نامه ها در مورد آنها نکته یا توضیحی بیان شده (به ترتیب حروف الفبای نام کتاب). همچنین برخی از نکات علمی مندرج در نامه ها در موضوع علوم قرآنی، حدیث، تراجم نگاری، تاریخی، عقائد، کتاب شناسی، انساب، علوم غریبه و امام مهدی علیه السلام. نقدهایی بر کتاب و پیشنهادهایی برای چاپ بعدی پایان بخش مقاله است.

کلید واژه ها

نامه های ناموران (کتاب) - نقد و معرفی؛ مرعشی نجفی، سید شهاب الدین - آثار مکتوب؛ مکاتبات علمی؛ کتابشناسی؛ تاریخ قرن چهاردهم؛ عالمان قرن چهاردهم.

* عضو هیئت علمی دانشگاه قم

[۱]

مویه مکرر خواندن بر تاریخ و فرهنگی که همگان با یک تصمیم جمعی در حال تخریب آن هستیم، چه سودی دارد؟ از تکرار این غمنامه چه سودی برده ایم که بار دیگر سوگ سرود سر دهیم و از زمین و زمان شکوه بریم؟ به کجا؟ به کدامین دلسوخته که کاری از دستش بر آید و طرحی نو در اندازد؟ مگر به ما نیاموخته اند: «چون دوست دشمن است...» تا کنون مقایسه ای می شد بین برخورد ما با تراث و برخورد دیگران؛ اما ظاهراً این حربه نیز کارایی خود را از دست داده است. پس بهتر آن که از این مقدمه غمگانه چشم پوشیم و به اصل مطلب برسیم.

[۲]

برخی از اشخاص به دلیل گذشت از منافع شخصی و اندیشیدن به جامعه و تاریخ و آینده مردم، به شخصیت تاریخی بدل می شوند. سرگذشت همگان مایه عبرت است، اما این حقیقت در مورد اینان نمودی بارزتر دارد. اینان پس از گزینش چنان سرنوشتی، متعلق به خود نیستند، بلکه به تاریخ یک ملت تعلق دارند و همگان باید رویدادهای زندگی آنها را به دقت و نیکی نگاه دارند و بدانند که این رویدادها، سرمایه تجدید ناپذیر نسل های آینده است، چنانکه خود این شخصیت ها قابل تکرار نیستند.

[۳]

انسانها می روند و یادگارهایشان بر جای می ماند. ماندگارترین این یادگاراها، مکتوباتی است که بر جای می نهند که هر برگی از آنها به تعبیر امام امیرالمؤمنین علیه السلام: «کتابک أبلغ ما ينطق عنک^۱». بدین روی، نگاهداری این مکتوبها برای انتقال به آیندگان، حفظ و نگاهداری و تداوم تاریخ است، نه اینکه کاری تشریفاتی باشد. به دیگر سخن، «هزینه» نیست تا مشمول صرفه جویی های رایج شود، بلکه «سرمایه گذاری» است که باید در آن کوشید. به ویژه وقتی که هر برگ سند با تحلیل همراه شود. در این صورت، مانند فرآورده ای است که به جای خام فروشی فرآوری شده و «ارزش افزوده» ایجاد کرده است.

۱ نهج البلاغه، ص ۵۲۸.

پس نگاهداری و اشاعه اسناد، کمترین وظیفه ما در برابر تاریخ گذشته است، گذشته ای که باید خط روشن برای امروز ترسیم کند تا فردایی بهتر داشته باشیم.

[۴]

در دهه های اخیر، تلاشهایی خجسته در راه حفظ و اشاعه اسناد انجام شده، که به برخی از آنها به شکل کلی و مختصر اشاره می شود.

مجموعه «مجالس اهل ایمان» تدوین مرحوم آیه الله سید محمدعلی روضاتی که مبتنی بر مجالس ترحیم اصفهان به ترتیب زمان در حدود شش دهه است.

کتاب «علم و جهاد»، مجموعه ای دوجلدی از نامه های ارسالی و دریافتی آیه الله سید محمدهادی میلانی، با شرح حال مختصری از ایشان که پرتوی بر این اسناد می افکند.

کتاب «اسنادی از خاندان روضاتیان» که به اهتمام جناب رسول جعفریان فراهم آمده است.

کتاب «نامه های آیه الله خوبی به آیه الله سید محمد صادق روحانی» شامل ده ها نامه که اخیراً نشر یافته است.

به اینها ده ها کتاب از سلسله اسناد را که مجمع ذخائر اسلامی با مدیریت جناب سید صادق حسینی اشکوری منتشر کرده است، را باید افزود.

اینها همه بجز کتابها و مجلاتی است که مراکز دولتی اسنادی در قالب سند مکتوب و تاریخ شفاهی عرضه کرده اند که خود فهرستی دراز دامن را سامان می دهد.

[۵]

کتاب ارزشمند نامه های ناموران گامی است در این راه. مبتنی بر نامه هایی که مراکز و شخصیت های یکصد سال اخیر به آیه الله سید شهاب الدین مرعشی فرستاده اند. در این مجموعه ۱۰۸۰ صفحه ای، نزدیک به نهصد نامه از صدها شخصیت به خط یا امضای خودشان گرد آمده است.

نخستین نکته که در این مجموعه مشهود است، تنوع آن از جهات مختلف است که در سطور آینده بیان می شود. فعلاً در اینجا چشم اندازی از این تنوع عرضه می شود.

* از جهت جایگاه آنان: رجال دین (مراجع، خطباء، مدرسان)، رجال دانشگاهی، رجال سیاسی و ...

* از نظر مسائل مطرح شده در نامه‌ها: مباحث علمی (حدیث، رجال، کتابشناسی، نسخه‌پژوهی و ...)، مسائل اجتماعی، مسائل حوزوی، انساب، اجازات روایی، و ...

* تنوع مکانی محل صدور نامه‌ها: شهرهای مختلف ایران و عراق و هند و لبنان و اروپا و ...

* مذهب و گرایش نامه‌نگاران: شیعه، سنی، زیدی، اسماعیلی، هندو، مسیحی و ...

* حجم نامه‌ها، از چند سطر تا چند صفحه.

* تعداد نامه‌ها از نامه‌نگاران، از یک نامه تا دهها نامه.

این گونه تنوع‌ها، حتی در این روزگار که دوره ارتباطات نام‌گرفته، شگفت‌آور است؛ چه رسد به یک عالم دینی و مرجع تقلید، با امکانات محدود و دشواری‌های فردی و محدودیت‌های اجتماعی و ...

بدین روی، کمترین نتیجه این مجموعه کرامند، عرض سپاس از دانشی مردی است که: ضرورت ارتباطات گسترده را شناخت؛ در طول دهها سال با سینه‌ای فراخ با همگان پیوند گرفت؛ قدر این اوراق را نیک شناخت و گنجینه‌ای گرانسنگ به آیندگان سپرد؛ و با این خدمات دوراندیشانه و آینده‌نگرانه، از میان ما نرفت، بلکه باقی ماند. هر یک از این ویژگی‌ها جای بررسی مستقل دارد که در سطور آینده اشاره خواهد شد.

[۶]

بر اساس اسناد موجود در کتاب نامه‌های ناموران، پیش و پس از چاپ و نشر این کتاب، کارهایی سامان یافته و منتشر شده است. از جمله این موارد:

- * مکاتبات دکتر حسین علی محفوظ با ایشان
- * مکاتبات سید عبدالحسین شرف‌الدین با ایشان
- * مکاتبات شیخ آقابزرگ تهرانی با ایشان

* اجوبة المسائل المرعشیه. به کوشش نگارنده.

* مکاتبات میرزا محمد تهرانی عسکری. به کوشش نگارنده.

و شاید موارد دیگر که از آن بی خبرم.

بدین روی، مطالب پیشگفته را مکرر نمی‌کنم و به مطالب جدید می‌پردازم. که شاعر گفت: «سخن نو آر که نوراً حلاوتی است دگر».

[۷]

این نوشتار مختصر، نوعی نمایه است برای مجموعه‌ای شامل بیش از هزار صفحه که به خطوط متنوع شخصیت‌های مختلف آراسته شده و هر نامه‌ای یک یا چند موضوع را در بر دارد. یعنی نخستین گام برای ارائه چشم اندازی از موزه‌ای یکصد ساله که با شکل مکتوب خود، فرایند همگان است. بدان امید که پژوهندگان را در موضوعات مرتبط به کار آید و عرصه‌هایی نو در آثارشان بگشاید.

چند نکته در اینجا قابل تذکر است:

۱. به اقتضای اختصار، از ذکر القاب برای بزرگان خودداری شده و به کمترین عناوین و توصیفات اکتفا شده است؛ زیرا «مشک آن است که خود ببوید نه آن که عطار بگوید». همین‌جا، از تمام این بزرگان عذر می‌خواهد.

۲. این عناوین مستخرج از نامه‌ها، آینه‌ای از اندیشه نارسای نگارنده است، نه تمام عناوینی که قابل استخراج است. لذا عبارت «نخستین گام و گامی لرزان در راهی بلند و استوار» را شایسته این یادداشت شتاب زده می‌بیند و دیگر پژوهشیان را به استخراج گهرهای دیگر از این دریای موج‌زافرا می‌خواند.

۳. ارجاع در سراسر این مقاله به شماره صفحه است.

۴. ترتیب بیان مباحث منتخب به معنای اولویت و اهمیت بیشتر آنها نیست.

[۸]

در باب اجازات روایی، مکاتباتی با اساتید و آیات: سید هبة الدین شهرستانی (ص ۴۲)، شیخ عبدالله مامقانی (ص ۵۱)، حسین علی محفوظ (ص ۸۸ تا ۱۲۶)، سید محمد صادق

بحرالعلوم (ص ۱۲۸)، ناصر مکارم (ص ۳۰۲)، بانو نصرت امین (ص ۳۴۰)، علمای اصفهان (ص ۵۰۱)، اجازه برای دو تن از عالمان (ص ۶۰۸ و ۶۰۹)، سید عبدالله بلادی که صدور اجازه را موکول به امتحان حضوری می‌داند (ص ۶۱۱)، سید ناصر حسین لکهنوی (ص ۶۱۸)، ابراهیم راوی رفاعی (ص ۶۲۲)، حسین علی محفوظ (ص ۷۲۹)، عالم زیدی (ص ۹۷۴ و ۹۷۵).

نکات دیگر در باب اجازه: ص ۶۹۶، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۶، ۷۰۷، ۹۹۷، ۱۰۰۱، ۱۰۱۶.

[۹]

معتبرترین منبع در شرح حال هر شخصیت، زندگی نامه یا فهرست آثار خودنوشت اوست. آیه الله مرعشی به این مهم توجه جدی داشته و از چندین شخصیت شرح حالشان را خواسته است. برخی توابع کرده و حاضر به نوشتن نشده‌اند. اما شماری پذیرفته و مختصر یا مفصل نوشته‌اند. نمونه را چند مورد یاد می‌شود.

*عیسی اسکندر معلوف (ص ۶۴ تا ۶۶)

*حسین علی محفوظ (ص ۱۲۶)

*محمد بهجت بیطار دمشقی (ص ۱۳۷)

*شیخ فضل الله زنجانی (ص ۴۵۵)

*سید محمد رضوی کاشانی (ص ۱۰۶۶) [توضیح: این نوشته امضا ندارد و در ردیف نامه هایی آورده اند که ناشناخته است. صدیق محقق جناب علی اکبر صفری به قرائنی صاحب نامه را تشخیص داد].

*شیخ محمد رضا ابوالمجد اصفهانی (ص ۶۷۲ تا ۶۸۱)

*سید عبدالله برهان سبزواری (ص ۶۳۵ تا ۶۳۷، ۶۴۰ تا ۶۴۴)

*سید عبدالله بلادی بحرانی (ص ۶۱۵ و ۶۱۶)

*شیخ محمد باقر بیرجندی (ص ۵۹۳ و ۵۹۴ و ۶۰۲)

*سید محمد بحرالعلوم قزوینی (ص ۱۰۴۴ تا ۱۰۴۶)

[۱۰]

در خلال نامه ها، به شخصیت های مختلفی اشاره شده و نکاتی در باره آنها بیان شده است. این نکات می تواند به عنوان مستدرکی بر شرح حال هایی تلقی شود که در باره این افراد نوشته شده، یا منبعی مطمئن برای نگارش شرح حال آنها که تاکنون گامی برای نگارش شرح حالشان برداشته نشده است.^۱

این فهرست، افزون بر مواردی است که خودشان نامه به آیه الله مرعشی فرستاده اند، که طبعاً در نمایه مختصر آخر کتاب یاد شده است.

اساتید و آیات: شیخ محمد علی اراکی (ص ۱۱)، سید مرتضی مرعشی (ص ۱۲ و ۱۴)، سید صدرالدین صدر (ص ۲۲ تا ۲۶ و ۱۳۲ و ۱۳۴)، شیخ محمد علی اردوبادی (ص ۴۲)، سید محمد [حجت] کوهکمری (ص ۵۲)، سید محمود طالقانی (ص ۵۴)، شیخ جعفر طارمی زنجانی (ص ۵۸)، [سید عبدالهادی] شیرازی (ص ۶۹)، شیخ عباسعلی عمید زنجانی (ص ۸۱)، سید مرتضی عسکری (ص ۹۰)، میرزا محمد تهرانی عسکری (ص ۹۰)، سید ابوالحسن [حافظیان] (ص ۱۱۲)، محمد جواد مشکور (ص ۱۱۵)، سید [محمد] مشکوة (ص ۱۲۴)، سید حسین بروجردی (ص ۱۳۴ و ۱۳۵)، شیخ عبدالغفار انصاری (ص ۱۳۵)، شیخ محمد تقی ایروانی (ص ۱۵۳)، شیخ نصرالله شبستری (ص ۲۲۷)، شیخ مجتبی قزوینی (ص ۳۰۱)، سید حسن شیرازی (ص ۳۵۰)، [دکتر ذبیح الله] محسنی (ص ۴۶۰)، ابوالحسن اصغری میانجی (ص ۴۸۰)، سید محمد تقی خوانساری (ص ۴۹۰)، شیخ مهدی نوایی مازندرانی (ص ۵۲۰)، سید مرتضی رضوی کشمیری (ص ۹۷۷)

[۱۱]

یکی از اشتغالات مستمر آیه الله مرعشی نجفی علم انساب بوده که در جهت دستیابی به انساب مناطق یا خانواده های مختلف، با دانشوران شهرها و دیارها مکاتبه می کرده است، از جمله با دانشوران اهل تسنن. نمونه هایی از آن:

شجره نسب سید ابوالحسن اصفهانی (ص ۱۷)، نسب آلوسی های بغداد (ص ۳۸)، نسب سید احمد شوقی موصلی (ص ۴۳)، انساب سادات مصر (ص ۵۵ و ۶۰ و ۶۱ و ۶۶)، انساب

۱ نام برخی از بزرگان در متن بطور مختصر بیان شده که من به قرآنی نام کامل آنها را - درون قلاب [] - می آورم.

عراق (ص ۹۱ و ۹۲ و ۹۹)، سادات قاضی طباطبایی تبریز (ص ۳۵۹ و ۳۶۰ و ۳۹۰)، فاطمین مصر (ص ۵۲۵)، سادات بلادی (ص ۶۰۹ و ۶۱۰ و ۶۱۴)، بیوت نجف (ص ۶۲۰ و ۶۲۱ و ۶۶۸ تا ۶۷۱)، سادات بغداد (ص ۶۲۲ تا ۶۳۰)، سادات مصر (ص ۶۴۶ تا ۶۵۱ و ۷۹۷)، سادات آیه اللهی شیراز (ص ۶۵۳ و ۶۵۴ و ۶۵۹ و ۶۶۰)، نسب سادات مرعشی (ص ۷۲۱ تا ۷۲۳ و ۸۶۲ و ۱۰۲۰ و ۱۰۳۴ تا ۱۰۳۹)، سادات بیرجند (ص ۷۴۵ و ۷۴۶ و ۷۶۷)، سادات مؤمن آباد (ص ۷۴۸ تا ۷۵۱)، سادات یمن (ص ۷۷۰ تا ۷۷۴)، امامزادگان تهران (ص ۷۷۵)، سادات هند (ص ۸۱۷ تا ۸۲۱ و ۸۲۳ و ۸۵۳ تا ۸۵۵)، سادات طالقان (ص ۸۲۴ و ۸۲۵)، سادات زنجان (ص ۸۴۷)، سادات مغرب (ص ۸۵۰ تا ۸۵۲)، سادات دستغیب شیراز (ص ۹۲۰)، مزار شریف بلخ (ص ۹۵۲)، سادات لاهور (ص ۹۷۶)، سادات تهران (ص ۱۰۱۶)، سادات شیراز (ص ۱۰۲۵ و ۱۰۲۶)، سادات اصفهان (ص ۱۰۲۸)، سادات سودان (ص ۱۰۵۱ و ۱۰۵۲)، سادات خوانسار (ص ۱۰۶۴).

نکات دیگر در انساب: ص ۶۳۴ و ۶۳۵ و ۶۹۳.

همچنین نکاتی در این مورد از اساتید و آیات: بروجردی (ص ۱۴۵)، خویی (ص ۱۵۱)، سردار کابلی (ص ۱۶۹ و ۱۷۱ و ۱۸۰)، حسن قاسم مصری (ص ۳۰۶ تا ۳۱۶)، بانو نصرت امین (ص ۳۴۰).

[۱۲]

در مکاتبات یادشده، برای حلّ مشکل شماری از اشخاص به آیه الله مرعشی سفارش شده است. از ذکر اسمها و مواضع آن چشم می پوشم و فقط اشاره می کنم که دستکم پنجاه مورد برای حلّ مشکلات مالی یا اسکان در مدارس به ایشان بطور مکتوب سفارش شده اند، افزون بر مواردی که بطور شفاهی اقدام شده که خبر آن ثبت نشده و به ما نرسیده است. چه ویژگی در مرحوم مرعشی دیده بودند که این همه سفارش می بینیم؟

سخن در این است که آیه الله مرعشی در تراکم برنامه های علمی و کارهای جاری روزانه مرتبط با زعامت، یکی از کلیدهای سعادت را «حلّ مشکلات دیگران» می داند، بلکه یکی از رموز حلّ مشکلات علمی خود را همین کارگشایی ها می داند، چنانکه ضمن وصیت های خود نیز بر این مهم تأکید و توصیه می کند.

[۱۳]

امور اجتماعی مردم، بخشی از وقت مرحوم مرعشی را به خود اختصاص داده است. البته بخش عمده ای از این موضوع را باید در دوره سه جلدی گزارش های سازمان امنیت (ساواک) یافت که سازمان اسناد انقلاب اسلامی در مورد آیه الله مرعشی منتشر کرده است. ولی از همین نامه ها نیز می توان مطالب دیگر به دست آورد. نمونه را، به این موارد اشاره می شود: تلاش برای آزادی شش تن از سیاسیون محکومین به اعدام در حدود سال ۱۳۴۰ (ص ۷۵ و ۸۴)، عید نگرفتن در سال ۱۳۴۱ شمسی (ص ۸۵)، اقدامات برای بازسازی قبور مطهر ائمه بقیع (ص ۲۲۹)، همراهی با قیام سال ۱۳۴۲ (ص ۲۳۷ تا ۲۴۴)، ساختن قبرستان در شهر تنکابن که آن زمان شهسوار نام داشت (ص ۲۸۱)، کمک به دارالتقرب قاهره (ص ۲۸۶)، کمک به محرومان جنگ (ص ۴۵۲)، کمک به جمعی که گرفتار برف شدید شده بودند (ص ۵۶۱)، کمک به تأمین آب شرب در قم (ص ۵۷۳)، درخواست ابوالموهب مصری برای دعای شفا (ص ۷۹۶)، تسلیت به دکتر مصدق در فوت همسرش (ص ۹۱۰)،
در همین راستا قابل ذکر است:

مراودات ایشان در موضوعات اجتماعی با آیات: سید حسن طباطبایی قمی (ص ۸۳)، سید ابوالقاسم خویی (ص ۱۶۸)، سید محمد هادی میلانی (ص ۱۸۲ تا ۱۹۵)، حاج آقا روح الله خمینی (ص ۲۵۰ تا ۲۷۷)، سید ابوالحسن رفیعی قزوینی (ص ۲۴۷ تا ۲۴۹)، شیخ بهاء الدین محلاتی (ص ۳۰۴)، سید محمد شیرازی (ص ۳۴۶ تا ۳۵۳)، میرزا احمد آشتیانی (ص ۳۵۴ و ۳۵۵)، سید محمدعلی قاضی طباطبایی (ص ۳۶۴ تا ۳۸۶)، سید مرتضی پسندیده (ص ۳۹۱ تا ۳۹۷)، شیخ محمود حلبی (ص ۴۶۳).
نیز بنگرید: ص ۵۵۱، ۵۵۲، ۷۳۷، ۸۶۴، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۳ تا ۸۸۵، ۸۸۹ تا ۸۹۱، ۹۰۰، ۹۰۲، ۹۰۲، ۹۰۴ تا ۹۰۶، ۹۲۴ تا ۹۲۶، ۹۲۹، ۹۳۲، ۹۳۶ تا ۹۳۹، ۹۴۶، ۹۶۸، ۹۷۸، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۹۶، ۱۰۱۷، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸.

[۱۴]

خدمات فرهنگی در گستره جهانی، برگی زرین نه تنها در کارنامه مرحوم مرعشی، بلکه در تاریخ حوزه های علمیه است که چنین فرزندان خلفی داشته است، گرچه آن را استثنا در میان

حوزویان بدانند نه قاعده. ولی به هر حال، دستکم به عنوان الگویی تواند بود که روزی دیگر، گرچه آینده دور، عده ای همین منش و روش را سرمشق خود بگیرند و این راه را طی کنند؛ چنانکه طلیعه این اقتباس هم اکنون مشهود است.

مکاتبات حاضر، سیمای یک چهره فعال فرهنگی را نشان می دهد که پیوسته به خدمات متنوع فرهنگی می اندیشد، به پیشنهاد بسنده نمی کند، بلکه اقدام می کند، گرچه از نتایج آن اقدامات خبر خاصی نداشته باشیم.

باری، در این مجال، نمونه هایی از پیشنهادها و اقدامهای فرهنگی آیه الله مرعشی را - که در کتاب نامه های ناموران بازتاب یافته - مرور می کنیم.

- * تأسیس کتابخانه عمومی بزرگ در قم (ص ۵۳۶)
- * ارسال کتابهای شیعی به دارالتقریب قاهره (ص ۲۸۴ و ۲۸۵)
- * کمک به برنامه های تبلیغی (ص ۳۰۵)
- * پیگیری دروس دینی در مدارس دولتی (ص ۵۵۵)
- * ارسال کتاب به کتابخانه دبیرستان دولتی (ص ۵۵۶)
- * پیگیری اداره اوقاف برای تعمیر بقعه ای در آمل (ص ۵۵۷)
- * پیگیری تأسیس کرسی فقه جعفری در دانشگاههای بغداد و قاهره و کابل (ص ۵۵۸)
- * پیگیری اقدامات فرهنگی در اردن و هند (ص ۵۵۹ و ۵۶۰)
- * همکاری با مدرسه عالی بازرگانی تهران برای تجهیز کتابخانه (ص ۵۶۲)
- * تعامل با کشور پاکستان در امور فرهنگی (ص ۵۶۳ و ۵۶۴ و ۵۶۶)
- * همکاری گسترده با کتابخانه ملک در تهران (ص ۵۴۶ تا ۵۵۰)
- * همکاری با کتابخانه مجلس (ص ۵۳۹ و ۵۴۰ و ۵۴۵)
- * کمک به کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (سلام الله علیها) در قم (ص ۵۷۴)
- * ارسال کتاب به رابطه الاشراف مصر (ص ۶۵۲)
- * تذکر به اداره اوقاف در مورد یک بخشنامه (ص ۶۶۱)
- * تحصیل طلاب در دانشکده معقول و منقول (ص ۶۶۷)

- * تأمین کتاب برای استاد سید جلال الدین محدث ارموی (ص ۷۴۱)
 - * مکاتبه با عالمی از افریقا (ص ۷۶۸ و ۷۶۹)
 - * ارتباط علمی با ایوانف روسی به واسطه استاد سعید نفیسی (ص ۷۸۹)
 - * پیگیری برگزاری جشن نیمه شعبان، میلاد امام مهدی ارواحنا فداه (ص ۸۲۸ و ۸۸۲)
 - * دعوت از سید مرعشی برای شرکت در مؤتمر بیت المقدس سال ۱۳۸۱ ق (ص ۸۶۱)
 - * خدمات فرهنگی در افغانستان (ص ۹۶۶ و ۹۶۷)
 - * ارتباط با علمای زیدیه یمن (ص ۹۷۳)
 - * ارتباط با علمای مصر و ارسال کتابهای شیعی برای آنها (ص ۹۸۶ و ۹۸۷)
 - * ارتباط فرهنگی با مانوئل آلبرت از اسپانیا (ص ۱۰۰۶)
 - * برگزاری جشن مولد النبی در لیبی (ص ۱۰۰۸ تا ۱۰۱۲)
 - * خدمات فرهنگی در شهرستان داراب (ص ۱۰۲۹)
 - * اقامه عزای عاشورا در سال ۱۳۲۰ ش (ص ۵۴۳)
 - * کمک به کتابخانه میانچال کاشان (ص ۸۷۵)
 - * کمک به کتابخانه شاه چراغ (ص ۵۸۲)
 - * موارد دیگر: ص ۸۶۸، ۸۷۲ تا ۸۷۴، ۹۹۸ تا ۱۰۰۰، ۱۰۴۱.
- این حجم از خدمات، و مهمتر از آن انگیزه و اندیشه خدمات فرهنگی در خارج از فضای حوزه علمیه، آن هم در دوره دشواری ارتباطات به راستی اعجاب آور است.

[۱۵]

موضوعات مرتبط با کتاب، بارها در این مکاتبات مطرح شده است. مانند: ارسال کتاب، توضیح دادن یا توضیح خواستن در مورد کتابها، خبر چاپ و نشر کتابها، توضیحات ناگفته و پشت صحنه کتابها، دشواری های مسیر چاپ و نشر کتابها و ...

توضیح مهم آنکه عنوان کتاب در اینجا به همان گونه بیان می شود که در متن نامه آمده و بسا اوقات، از زمان نگارش نامه تا نشر کتاب یادشده، بازنگری در عنوان کتاب صورت گرفته است. این نیز خود می تواند به شناخت پشت صحنه کتاب کمک کند، افزون بر فوائد دیگر که در وادی کتابشناسی بر آن مترتب است.

در این بخش، آنچه به کتابهای چاپی مربوط می شود (آنچه در زمان نگارش نامه مربوط چاپ شده یا در آستانه چاپ یا آماده چاپ بوده)، به ترتیب حروف الفبایی عنوان کتابها بیان می گردد و موارد مرتبط با نسخه های خطی در جای خود خواهد آمد.

آفتاب درخشان در مباحلة علمای نصران / محمد احمدآبادی (ص ۷۸۲)
آیات الاحکام / استرآبادی (ص ۹۵۵ و ۹۵۶)

ابوهریره / سید عبدالحسین شرف الدین، با توضیح مهم در مورد وجه تسمیه آن (ص ۲۱)
الاجارة (ص ۱۰۵۹ تا ۱۰۶۱)

اجتهاد و تقلید (ص ۸۵۷)

أجوبة مسائل جارالله / سید عبدالحسین شرف الدین (ص ۲۱)
احقاق الحق (ص ۴۷۹ و ۸۴۶ و ۸۶۷)

اخلاق / محمد تقی فلسفی (ص ۴۸۷)

اربعین هاشمیه / بانو نصرت امین (ص ۳۴۵)

افحام الاعداء والخصوم / سید ناصر حسین (ص ۶۶۶)
القیه / شیخ عبدالله مامقانی (ص ۴۸)

انجمن خاقان (ص ۵۱۲)

انساب / ضامن بن شذقم (ص ۸۳۱)

انساب مجدی (ص ۴۹۸ و ۵۰۰ و ۷۰۶)

انساب المغرب (ص ۱۰۶)

ایضاح [؟] ج ۳ (ص ۲۳۴)

بحر الانساب (ص ۵۴ و ۴۷۳ و ۶۸۸ و ۶۸۹ و ۷۹۴)

بغیة الطالب / محمد باقر بیرجندی (ص ۵۹۲)

البلد الامین در انساب (ص ۹۹ و ۱۰۲)

بلوغ الارب (ص ۶۳۲)

بهارستان / محمد حسین بیرجندی (ص ۷۴۷)

- البيوتات العلوية (ص ٩٩ و ١٠٥)
- تاريخ آل محمد [ترجمه عربى] (ص ١١٠)
- تاريخ طبرستان (ص ٥٠٨ و ٥١٠)
- تاريخ الكاظمية (ص ١٢٢)
- تتمة يتيمة الدهر (ص ١٣٣)
- تحفة الأجلة / سردار كابلې (ص ١٧٢)
- تدوين الآثار فى احوال علماء خوانسار (ص ٤٧٠)
- تذكرة علمای هند / نقوى (ص ٦١٨)
- تذيل سلك الدرر / سيد عبدالحسين شرف الدين (ص ٢١)
- تراجم الشيوخ / حسين محفوظ (ص ٩٥)
- ترجمه محاسن اصفهان (ص ٥١٢)
- تفسير قرآن / سيد هبة الدين شهرستاني (ص ٤٢)
- تفسير قرآن / سيد راحت حسين رضوى (ص ٨١٦)
- تنقيح المقال [كتاب رجال] / شيخ عبدالله مامقانى (ص ٥١ تا ٥٣)
- تنوير المقباس (ص ١٥٣)
- ثاقب المناقب (ص ١٣٢)
- جمهرة النسب (ص ١٠٠ و ١١٧ و ١٢٤ و ١٢٥ و ٤٥٦)
- جوامع الكلام / جزايرى (ص ٧١٢)
- جواهر الاخبار (ص ٥٣١)
- حاشية خيارات [مكاسب] / شيخ عبدالله مامقانى (ص ٤٧)
- حاشية كفاية الاصول / [ابوالحسن] مشكينى (ص ١٣٤)
- الحج الدبلوماسى (ص ٥٤)
- حقايق التأويل / شريف رضى (ص ٥٤)
- خلاصة التواريخ (ص ٥١٣)

- خلاصة التنقيح / مامقانى (ص ٨١٦)
- خلاصة المقامات (ص ٩٤٢)
- دائرة المعارف العلوية (ص ٨٦٣)
- الدر المنضود / شيخ عبدالله مامقانى (ص ٤٨)
- الدروس الدينية (ص ٨٦٣)
- دعائم الاسلام / قاضى نعمان (ص ٧٨٩)
- دلائل الصدق / مظفر، كمك به نشر و چاپ آن (ص ٧٨٥ و ٧٨٦)
- دوائر العلوم (ص ١٢٤ و ١٢٥)
- ديوان المعصومين / مدرس تبريزى (ص ٢٠٥)
- ذخيرة المعاد / سيد ابوالحسن اصفهانى (ص ١٤)
- ذرى المعالى فى ذرية أبى المعالى / سيد هبة الدين شهرستانى (ص ٤٠)
- الذريعة (ص ٥٢٨ و ٥٣١ و ٥٣٢ و ٧٠٧)
- ردّ بر بهائيه / [؟] نجفى (ص ٤٩٥ و ٥٠٢)
- رسالة فى أحوال بحر العلوم وآله الكرام / سيد محمد صادق بحر العلوم (ص ١٢٧)
- روش خوشبختى / نصرت امين (ص ٣٤٢)
- روضات الجنات (ص ٤٩٧ و ٥٠٢)
- رياض العلماء / عبدالله افندى (ص ٦٨٦)
- ريحانة الأدب / مدرس تبريزى (ص ٢٠٥)
- زندگانی حضرت موسى بن جعفر عليه السلام / ابوالقاسم سحاب (ص ٥٢٦)
- زندگى روحى حسين بن على عليه السلام (ص ٥٦)
- سدنة العلم و الأدب فى ايران [مقاله] (ص ١١٨)
- سراج الأنساب (ص ٥٩)
- السيف الصنيع (ص ٤٩٤ و ٧٠٢)
- الشافى / سيد مرتضى (ص ٣٨٦)

شدّ الازار (ص ۵۱۰ و ۵۱۲)
 شرح تبصرة [المتعلمين] / مدرس تبریزی (ص ۲۰۵)
 شرح حال آية الله بروجردی (ص ۸۵۸)
 شرح زیارت جامعه / محمد احمد آبادی (ص ۷۸۳)
 شرح نجاة العباد (ص ۴۹۴)
 شرف الاسباط / سيد عبدالحسين شرف الدين (ص ۲۱)
 الشرف الراجح / سيد هبة الدين شهرستاني (ص ۴۰)
 شعر العجم (ص ۵۱۱)
 شهيد كربلاء الامام الحسين بن علي / فهمی عريس (ص ۷۷۶)
 صحيفه سجاديه و شرح آن: رياض السالكين، در بيان جوهری طنطاوی (ص ۳۵ و ۳۶ و ۹۵)

الصلوة / شيخ عبدالله مامقانی (ص ۵۲)
 الطود الشامخ (ص ۱۰۸)
 عروة الوثقى با حواشی آقا ضیاء عراقی (ص ۱۱)
 عقود و سموط (ص ۶۹۰ و ۷۱۲)
 عمدة الطالب (ص ۱۳۱)
 غاية التعديل / سردار کابلی (ص ۱۸۰)
 غاية القصوى (ص ۴۷۰)
 غاية القصوى با حواشی آفاضیاء عراقی (ص ۱۰)
 الغصن الثالث / سيد عبدالله بلادی (ص ۶۰۹ و ۶۱۴)
 غيث الزايد / سيد عبدالله بلادی (ص ۶۱۲)
 الفصول المهمة / سيد عبدالحسين شرف الدين (ص ۲۱)
 فقه رضوی (ص ۴۶۸)
 فلاح السائل / ابن طاووس (ص ۶۸۶)

- فهرست دارالکتب المصرية (ص ۵۱۴ و ۵۱۵)
- فهرست ذخائر المخطوطات العربية في إيران (ص ۱۲۲)
- قم نامه / مير منشی قمی (ص ۵۱۳)
- قواعد التحديث / قاسمی (ص ۱۳۸)
- کاوشهای علمی (ص ۴۶۹)
- کبریت احمر، ج ۲ / محمد باقر بیرجندی (ص ۵۹۱ و ۵۹۲)
- کتاب قبله / مولانا (ص ۷۲۵)
- کشف الاستار / سید احمد صفایی (ص ۱۰۶۴)
- کشف الکواکب / ذبیح الله محلاتی (ص ۹۵۲)
- کشکول / شیخ محمد لاند (ص ۱۳۳)
- گفتگوی شیعه و سنی / سید احمد روضاتی (ص ۴۶۹)
- گوهر گرانها (ص ۴۹۴ و ۷۰۵)
- لغت نامه / دهخدا (ص ۵۱۰ و ۵۱۳)
- اللوامع الإلهية (ص ۳۴۵)
- مآثر الكبرى في تاريخ سامراء / ذبیح الله محلاتی (ص ۱۳۳ و ۹۵۲)
- متشابهات القرآن (ص ۱۰۹)
- مجمع التواريخ (ص ۵۱۴ و ۵۱۷)
- مخزن اللثالی / نصرت امین (ص ۳۴۵)
- المخطوطات العربية في إيران [مقاله] (ص ۱۱۷)
- المراجعات / سید عبدالحسین شرف الدین (ص ۲۱)
- مرآة/الکمال/ شیخ عبدالله مامقانی (ص ۴۵ تا ۴۷)
- مزارات تبریز (ص ۳۸۸)
- مزية اللسان الفارسی (ص ۱۲۲)
- مستدرکات نقد الرجال (ص ۸۱۶)

- مسند الامام الرضا عليه السلام / عزيز الله عطاردى (ص ٩٦٢)
مصقل صفا (ص ١٠٢٨)
معاد / نصرت امين (ص ٣٤٢ تا ٣٤٤)
معالم العلماء / ابن شهر آشوب (ص ١٣٣)
مفتاح الفردوس / محمد باقر بيرجندى (ص ٥٩١ و ٥٩٢)
مقباس الهداية / شيخ عبدالله مامقانى (ص ٤٨)
ملحمة عيد الغدير / پولس سلامة (ص ٩٢٢)
ملكه اسلام (ص ٤٤٩)
مناقب العظام (ص ٥٧)
مناهج [المتقين] / شيخ عبدالله مامقانى (ص ٤٧)
مناهج المعارف [فرهنگ عقايد شيعه] / سيد احمد روضاتى (ص ٤٦٩ و ٤٧٠)
المنتقلة الطالبيه (ص ٥١٣ و ٧٨٩)
المهدى / سيد صدر الدين صدر (ص ١٣٢ و ١٣٣)
مهذب الأحكام / سيد عبدالأعلى سبزوارى (ص ٢٩٢)
نجعة الرواد شرح نجاة العباد (ص ٧٠٢)
النجوم الزاهرة (ص ٢٣)
النفحات الرحمانية / نصرت امين (ص ٣٣٨)
النفحة العنبرية / سيد هبة الدين شهرستانى (ص ٤٢ و ٤٥٦ و ٧٧٠)
نقد فلسفة دارون / محمد رضا اصفهانى (ص ٦٨٨ و ٦٨٩ و ٦٩٥ و ٧٠٨)
نقد النثر (ص ٥٢٨)
نهاية الرجال (ص ٨١٦)
نهاية المقال فى احوال الرجال (ص ٨١٦ و ٨٢٢)
نهج البلاغه / شريف رضى (ص ٩٦٩)
وجوب صلاة جمعه / سيد هبة الدين شهرستانى (ص ٤٣)

وقایة الاذهان / محمد رضا اصفهانی (ص ۶۸۸ و ۶۸۹ و ۶۹۸ و ۷۰۳)
وقایع السنین و الأعوام (ص ۵۰۹)
وقت و قبله (ص ۴۹۴)
هدی الإسلام (ص ۵۶ و ۵۷)

[۱۶]

مطالب علمی بخش مهمی از این مکاتبات را تشکیل می دهد. برشمردن تک تک مسائلی که در این قسمت مطرح شده، به ویژه با توجه به اختصار این گفتار، مقدور نیست. لذا به تقسیم کلی بسنده می کنیم.

*مطالب قرآنی

سه نکته از آیه الله خویی در باب آیین تفسیر قرآن، کتاب تنویر المقباس و پاسخ به بحث تحریف قرآن (ص ۱۵۲ و ۱۵۳)

در باره فواتح السور (ص ۶۹۹ تا ۷۰۱)

*مطالب حدیثی

چند نکته / سردار کابلی (ص ۱۷۰ و ۱۷۱)

شش حدیث / مکاتبه با آیه الله بروجردی (ص ۱۴۷ تا ۱۵۰) [توضیح: این بخش همان است که تحت عنوان «اجوبة المسائل المرعشیة» منتشر شد، چنانکه پیشتر اشاره شد. البته این نامگذاری به ابتکار و گزینش صدیق محقق جناب ابوالفضل حافظیان بود که از ایشان سپاسگزارم.]

سه سؤال از شیخ محمد باقر بیرجندی (ص ۶۰۳ تا ۶۰۶)

در باره احادیث نوروز (ص ۵۹۲)

توصیه های سید عبدالله بلادی بحرانی در باب علم الحدیث (ص ۶۱۳ و ۶۱۴)

نکات حدیثی (ص ۶۸۲ و ۶۸۳)

در باب حدیث اول کتاب روضه کافی (ص ۷۱۰ و ۷۱۱)

توصیه به سید راحت حسین رضوی به اشتغال به علم رجال الحدیث و ترک علم انساب

(ص ۸۲۳)

چند پرسش در علم الحدیث (ص ۹۴۵)

*مطالب تراجم نگاری

شرح حال صاحب عوالم (ص ۲۷ و ۵۳۵)

نکاتی از علامه مدرس تبریزی (ص ۲۰۶ تا ۲۰۸ و ۲۱۶ و ۲۱۹ تا ۲۲۶)

شرح حال جدّ سید ابوالحسن رفیعی قزوینی (ص ۲۴۵)

شرح حال صاحب ضوابط (ص ۲۴۶)

شرح حال محمد بن عقیل حضرمی (ص ۳۳۱ تا ۳۳۶)

شرح حال میرزا صادق آقا تبریزی (ص ۴۷۸)

شرح حال خلیفه سلطان نوشته محمد باقر بیرجندی (ص ۵۹۰ و ۵۹۱ و ۶۰۱ و ۶۰۲)

شرح حال ابوالدرداء (ص ۵۹۹ تا ۶۰۱)

شرح حال سید حسین علوی سبزواری (ص ۶۳۸ و ۶۳۹)

شرح حال سید [؟] آیت اللهی (ص ۶۵۴ تا ۶۵۸)

شرح حال محمد رضا ابوالمجد اصفهانی به قلم معلم حبیب آبادی (ص ۷۱۳ تا ۷۲۰)

دعوت ابوالمجد اصفهانی به مؤتمر فلسطین (ص ۶۸۴ و ۶۸۵)

شرح حال و اجازات شیخ محمد باقر بیرجندی به قلم پسرش شیخ محمد حسین (ص

۷۵۲ تا ۷۶۶)

شرح حال سید احمد صفایی خوانساری به قلم فرزندش مصطفی (ص ۸۹۶ و ۸۹۷)

شرح حال ملا علی علیاری تبریزی (ص ۱۰۵۴ تا ۱۰۵۶)

سید حسین راحت رضوی، برنامه روزانه اش (ص ۸۱۵)

*مطالب ادبی

معنی لغت «عرضان» (ص ۷۲۸)

فهرست لغت نامه های عربی به فارسی (ص ۵۳۷)

*مطالب تاریخی

- تاریخ ورود اسلام به جنوب شرق آسیا (ص ۱۰۱۴)
- شرح حال حضرت معصومه (ص ۵۹۵ تا ۵۹۷)
- سؤال در مورد عمر بن عبدالعزیز (ص ۱۰۲۷)
- تبریک غدیر (ص ۱۰۴۲)
- مدفن یحیی بن زید شهید (ص ۱۰۴۳ و ۱۰۴۴)
- چند سؤال تاریخی (ص ۱۰۶۹)
- *مطالب عقائد
- ردّ عبدالحمید ابوالموهّب بر ابن تیمیه و منهاج السنة (ص ۷۹۴ تا ۷۹۶)
- سؤال شیخ علی محمد ابن العلم در باب تصوف (ص ۸۳۴ و ۸۳۵)
- توصیه های به محمد تیجانی مستبصر (ص ۹۹۴ و ۹۹۵)
- *مطالب کتابشناسی و نسخه شناسی
- گزارش کتابهای خطی سردار کابلی به قلم خودش (ص ۱۷۷ و ۱۷۸)
- نسخه خطی ریاض العلماء (ص ۵۱۸)
- نسخه خطی شرح تجرید علامه (ص ۵۱۸)
- کتابشناسی در نامه های آقابزرگ تهرانی (ص ۲۸ تا ۳۴)
- فوائد کتابشناسی در بیست و هفت نامه میرزا محمد تهرانی عسکری (ص ۴۱۲ تا ۴۳۹)
- [این نامه ها با توضیح مختصر و فهرست موضوعی به صورت یک مقاله در مجموعه مقالات مرزبان فرهنگ منتشر شده، چنانکه پیشتر یاد شد]
- فوائد کتابشناسی از شیخ فضل الله زنجانی (ص ۴۵۹)
- نکات کتابشناسی از استاد علی نقی منزوی (ص ۵۳۳)
- در باره فقه الرضا علیه السلام (ص ۴۶۸)
- فهرست آثار محمد بن عقیل یمنی به قلم خودش (ص ۶۳۳)
- کتابشناسی آثار چاپ شده (ص ۶۶۲ تا ۶۶۵)
- فوائد کتابشناسی از اعظمی (ص ۷۳۰)

- سرگذشت طبع درایة شهید ثانی (ص ۷۳۲ تا ۷۳۶)
- کتابشناسی زیدیه (ص ۷۷۷ تا ۷۸۱ و ۹۷۴)
- کتابشناسی کتابهای مصر، که عمدتاً در باب تصوف هستند (ص ۷۹۷ تا ۸۱۴)
- کتاب های علم قرائت و تجوید (ص ۸۳۲)
- در جستجوی یک کتاب (ص ۸۴۳)
- در باره چند کتاب (ص ۹۴۷)
- پرسش های کتابشناسی (ص ۹۴۹ تا ۹۵۱)
- کتابهای شیعی چاپ مصر (ص ۹۷۷)
- فوائد کتابشناسی (ص ۱۰۷۸ و ۱۰۷۹)
- فوائدی مرتبط با ذریعه (ص ۵۳۶)
- اشتباهات فهرست کتابخانه مجلس (ص ۵۳۸)
- در باره فهرست کتابخانه مجلس در سال ۱۳۲۰ شمسی (ص ۶۴۲)
- کتابهای چاپ مغرب (ص ۸۴۹)
- * نکات در باب انساب
- انساب سادات یمنی (ص ۳۲۴ و ۳۲۷)
- کتاب های انساب (ص ۴۶۴ و ۴۶۵)
- نکاتی در انساب (ص ۴۷۲ و ۴۷۴ تا ۴۷۶)
- * علوم غریبه
- نکاتی در علوم غریبه (ص ۴۶۰)
- * امام مهدی علیه السلام
- نکاتی در باره امام مهدی علیه السلام (ص ۴۶۱)

[۱۷]

مدیریت حوزه، فصلی دیگر از مکاتبات را شامل می شود. برخی از این مطالب به رعایت محدودیت های مختلف، به شکلی مبهم نوشته شده که فقط بین طرفین قابل فهم بوده است.

اما برخی دیگر از مطالب روشن است و برگهایی از تاریخ نانوشته حوزه های علمیه شیعه را می نمایاند.

در اینجا چند نکته در هر دو بخش می آوریم.

*در مورد مسجد و مدرسه جدید التأسيس (ص ۴۰۶)

*امتحان طلاب (ص ۴۴۶)

*رؤیت هلال (ص ۴۴۷، ۱۰۷۲، ۱۰۵۳، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۸۹۳، ۸۹۵، ۸۹۶، ۹۱۱)

*حوزه کرمانشاه (ص ۴۵۳)

*مدرسه علمیه در سال ۱۳۴۴ (ص ۴۸۲)

*تعمیر مسجد جمکران در سال ۱۳۴۵ شمسی (ص ۴۸۳)

*در باره بعضی کتاب های منتشره در حوزه دین (ص ۴۸۵)

*حوزه قم (ص ۱۰۴۰)

*حوزه نهاوند (ص ۱۰۰۷)

*حوزه پاکستان (ص ۹۹۳)

*حوزه شیراز (ص ۸۷۹، ۹۷۹ تا ۹۸۲)

*حوزه افریقا (ص ۹۷۲)

*حوزه کربلا (ص ۹۶۳)

*حوزه کابل (ص ۹۴۳ و ۹۴۴)

*حوزه تبریز (ص ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۹۹، ۹۳۵)

*حوزه اصفهان (ص ۹۳۱)

*حوزه کرمان (ص ۹۰۷)

*حوزه یزد (ص ۹۰۱)

*حوزه تهران (ص ۸۸۸)

*حوزه اهواز (ص ۸۴۱)

*سؤال های شرعی و فقهی (ص ۱۰۱۵، ۹۸۸، ۹۵۳)

*توصیه به محمد عسکری کوثری برای احیای آثار پدرش (ص ۶۴۵)
 *در مورد مسائل مختلف حوزه در مکاتبه با آیات: سید محسن حکیم (ص ۶۷ تا ۷۷)،
 سید حسین بروجردی (ص ۱۴۳ و ۱۴۴ و ۱۴۶)، سید ابوالقاسم خویی (ص ۱۵۶ تا ۱۶۳).
 *نیز: ص ۵۵۳، ۱۰۳۰، ۹۱۴ تا ۹۱۶، ۸۷۶ تا ۸۷۸.

[۱۸]

آیه الله مرعشی در طول دهها سال، در چندین آستان مقدس در ایران و عراق منصبهایی داشت که بطور افتخاری به ایشان داده بودند که اسناد مربوط به آنها در کتاب آمده است. از جمله این موارد:

*نسابه آستانه حضرت معصومه (ص ۵۶۸)
 *اقامه جماعت و مدرسی آستان معصومیه (ص ۵۷۲)
 *خادم آستان مقدس رضوی (ص ۵۷۵ و ۵۷۶ و ۵۸۰ تا ۵۸۶ و ۵۸۷)
 *خادم آستان های سید صفی الدین اسحاق (ص ۵۷۷)، حضرت معصومه (ص ۵۷۸ و ۵۸۳)، سید جلال الدین اشرف (ص ۵۷۹)، شاه چراغ (ص ۵۸۱)، عبدالعظیم حسنی (ص ۵۸۴ و ۵۸۵)، عتبه حسینی (ص ۵۸۸).

[۱۹]

شناخت مهرها، بخشی از فرآیند سند پژوهی است که فقط از طریق بررسی دقیق اسناد کهن به دست می آید. در خلال نامه های این کتاب، مهرهایی از برخی عالمان می بینیم، از جمله:

*شیخ محمد باقر بیرجندی (ص ۶۰۸)
 *معلم حبیب آبادی (ص ۷۲۰)
 *سید محمد بادکوبه ای تبریزی (ص ۹۳۳)

[۲۰]

برخی از نامه ها حاوی درد دلها یا گفت و گوهای دوستانه است که خود فصلی مشیع از حیات علمی عالمان سده چهاردهم هجری است. بسا مشکلات که در خلال همین روابط

دوستانه حلّ شده و می شود که شاید در سندی مکتوب بازتاب نیافته باشد. ارزش این نانوشته ها کمتر از نوشته ها نیست. اینک به نگارندگان برخی از این مکاتیب دوستانه اشاره می شود.
 حضرات آیات:

سید ابوالحسن اصفهانی (ص ۱۵)، شیخ عبدالحسین امینی (ص ۱۴۰ و ۱۴۱)، سید محمد هادی میلانی (ص ۱۹۶ و ۱۹۷)، محمد باقر کرمانی (ص ۷۳۱)، شیخ محمد خالصی (ص ۷۹۱ و ۷۹۲)، سید جواد [؟] (ص ۷۹۳)، شیخ علی محمد ابن العلم (ص ۸۳۳)، سید ابراهیم فاضلی (ص ۹۴۰)، حسن نوری (ص ۹۵۷ تا ۹۶۰)، ملا علی [؟] (ص ۱۰۳۳).
 نیز: شعری که در مدح آیه الله مرعشی سروده و برایش فرستاده اند: ص ۹۵۴.

[۲۱]

چند نکته در ضمن مطالعه کتاب به دست آمد که می تواند در چاپ بعدی کتاب بر فایده آن بیفزاید:

* ص ۴۹۰: در حاشیه نامه سید ابوالقاسم کاشانی، یادداشتی از میرزا محمد ثقفی آمده که به نام او اشاره نشده است. این دو عالم در خیابان پانار تهران همسایه بوده اند.

* ص ۱۰۶۶: نامه ای که نویسنده اش ناشناس قید شده، از آن سید محمد علوی کاشانی است که نامه هایی از او در همین کتاب آمده است. این نکته را وامدار دوست پژوهشگرم جناب علی اکبر صفری هستم.

* ص ۹۵۲: این نامه در باره مزار مستی به «علی بن ابی طالب» در مزارشریف افغانستان است. پاسخ آیه الله مرعشی به این نامه را شیخ ذبیح الله محلاتی در کتاب خود «کشف الکوکب» آورده است.

* ص ۹۶۰: این نامه ناقص چاپ شده است.

* ص ۹۶۲: در این نامه در باره کتاب مسند الامام الرضا علیه السلام نوشته مرحوم عزیز الله عطاردی گفت و گو شده که نام کتاب در نامه قید نشده است.

* ص ۷۳۱ تا ۷۳۷: نامه ها از شیخ محمد باقر زند کرمانی عالم فقیه مقیم اصفهان است. که با مرحوم علامی خلط شده است. با تصحیح این نکته، نمایه اعلام نیز باید تصحیح شود.

*ص ۷۸۵: نام کتاب دلایل الصدق در نامه یاد نشده است.

*ص ۸۵۸: نام کتاب شرح حال آیه الله بروجردی نوشته سید محمد حسین علوی بروجردی در متن نامه نیامده است.

*ص ۱۰۰۶: تنها نامه غیر فارسی و عربی این نامه اسپانیولی است که باید ترجمه اش در کتاب بیاید.

*ص ۱۰۶۴: نام کتاب کشف الاستار نوشته سید احمد صفایی در نامه یاد نشده است.

*ص ۱۰۷۴: این نامه از آن شیخ احمد شیرازی است.

[۲۲]

برای بهره‌وری بیشتر از این مجموعه که به راستی تماشگاه (= موزه) تاریخ و ادب و دین و فرهنگ سده گذشته است، چند نکته پیشنهاد می‌شود:

۱. نامه‌های مندرج در این کتاب، نامه‌های عالمان و دیگر شخصیت‌هایی است که برای ایشان فرستاده‌اند. اگر با تلاش، دیگر نامه‌هایی که آیه الله مرعشی به دیگران فرستاده‌اند، گردآوری شود، فوائد دیگری به دست می‌آید. بخشی از این کار در حد محدود انجام شده ولی باید کامل شود.

نامه‌های آیه الله مرعشی به حسین عمادزاده (در دائرة المعارف رجال اسلام)، به سعید نفیسی (در فصلنامه میراث شهاب شماره ۵۷)، به شیخ آقا بزرگ تهرانی (در مجله کرانه) منتشر شده و تکمیل این مجموعه دریچه‌هایی دیگر از تاریخ بر روی پژوهندگان می‌گشاید.

۲. نمایه موضوعات و کلیدواژه‌های مندرج در این نامه‌ها می‌تواند میزان بهره‌وری از این مجموعه را بمراتب بیش از این کند. همین مقاله نقطه آغازی بر آن هدف تواند بود.

۳. این بنده پیش از نشر کتاب نامه‌های ناموران سالشماری برای آیه الله مرعشی نوشته بودم که اکنون با نشر این کتاب باید کاملتر شود. پیشنهاد می‌کنم نسخه کامل شده آن سالشمار در آغاز چاپ بعدی این کتاب درج شود.

۴. نام دکتر محفوظ استاد عراقی، «حسین علی» به معنای «حسین بن علی» است نه «حسینعلی» به شکل ترکیبی که در میان ایرانیان معمول است. این نکته در کتاب تصحیح شود.

۵. بر اساس این کتاب، مقالات بیش از این می توان نوشت. چنانکه نگارنده، یک سلسله نکات علمی از کتاب برگزیده که در فرصتی دیگر باید تدوین و عرضه شود. پیشنهاد می شود با فراخوانی از پژوهشگران در یک همایش اختصاصی به دستاوردها و یافته های این کتاب توجه بیشتر شود.

[۲۳]

آیه الله مرعشی یکی از ستارگانی بود که در زمان شبگون غیبت کبرای قطب دین، امام مبین، حضرت بقیه الله ارواحنا فداه در آسمان تشیع نور افشاند، در زمانی که خورشید در ورای ابر است و بطور غیر مستقیم به زمینیان فیض خود را می رساند. این همه برکات از یک ستاره، بامداد فردایی را به ما نوید می دهد که آن خورشید دین بطور مستقیم نور بیفشاند. آنگاه که آن «رایت افراشته» بر پا گردد و از «دانش انباشته» اش همگان را بهره مند سازد، با دنیایی دیگر از دانش و بینش روبرو می شویم که ویژه آن امام همام است. آن روز گرامی را امید می بریم.
انهم یرونه بعیداً و نراه قریباً. و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین.

